

Róża Godula

„Memento homo mori”

Rytuał pasyjny Bractwa „Dobrej Śmierci” przy kościele OO.Franciszkanów w Krakowie

Istniejące bez mała już czterysta lat Arcybractwo Męki Pańskiej, popularnie zwane przez mieszkańców Krakowa Bractwem „Dobrej Śmierci”, niewątpliwie stanowi jeden z fenomenów kultury miasta. Tajemnicze postacie odziane w czarne habity skrywają twarze pod spiczastymi kapturami. W rękach trzymają laski z trupimi czaszkami. Pojawiają się co roku w Wielkim Poście w kaplicy Męki Pańskiej. Napominają: „Memento homo mori”. Odmierzają czas życia.

Za osobliwość należy chyba uznać fakt, że do tej pory misterium pasyjne Bractwa nie wzbudziło zainteresowania etnologów. Także historycy nie opracowali dziejów Kongregacji należycie. Wprawdzie krakowska Archikonfraternia niejednokrotnie ciekawiła badaczy przeszłości, lecz są to przeważnie wiadomości fragmentaryczne. Przypomnieć można relacje Pruszcza (1794), Grabowskiego (1909), Rosenbaigera (1933), Chmiela (1939-1947), Kracika i Rożka (1986), Niezgody (1987), które zawierają krótkie uwagi o historii Bractwa lub odnotowują pojedyncze fakty z działalności religijnej i społecznej. Kongregacja krakowska znalazła skromne miejsce w syntezach kościoła i form religijności w Polsce (*Księga tysiąclecia katolicyzmu...* 1969; Kumor 1967; Kopeć 1974, 1987; Damian, Synowiec 1978) oraz w wydawnictwach encyklopedycznych (Gloger 1900-1903; Brückner 1937-1939; *Encyklopedia katolicka* 1973-1982).

Pierwsza i j e d y n a monografia Arcybractwa Męki Pańskiej ukazała się dopiero w roku 1983, jeśli nie liczyć krótkiego omówienia ks. Józefa Kopcia z 1966 roku, a jej autorem jest franciszkanin O. Antoni Zwiercan. Studium Zwiercana relacjonuje dzieje Bractwa w zawężonych ramach chronologicznych, bo obejmujących pierwszych dwieście lat istnienia (1595-1795). Tym samym jest to monografia niepełna, na opracowanie czekają następne dwa wieki działalności brackiej.

Zarys dziejów i organizacji Arcybractwa

Bractwo Męki Pańskiej istnieje w Krakowie od roku 1595¹. Założycielem był Marcin Szyszkowski, wówczas kanonik kapituły krakowskiej, od 1604 roku biskup łucki, nieco później krakowski. Kanoniczne zatwierdzenie Bractwa nastąpiło w 1597 roku na mocy bulli *Illorum votis* papieża Klemensa VIII, a w 1605 roku

papież Paweł V bullą *Salvatoris Domini* nadał tytuł Arcybractwa z prawem agregacji (Kumor 1967, s. 329; Zwiercan 1983, s. 94-95), co oznaczało, że krakowskiej Kongregacji podlegały wszystkie inne o tej nazwie. W ciągu następnych lat, na wzór krakowskiego, powstało wiele bractw Męki Pańskiej, a przed rozbiorem było ich co najmniej dwadzieścia cztery (Damian, Synowiec 1978, s. 91-95).

Krakowska Archikonfraternia nie jest tworem polskim, rodzimym, jak mylnie podaje Zwiercan (1983, s. 89). Statuty Bractwa Szyszkowski opracował na wzór bractw rzymskich, o czym zresztą wspomina Zwiercan (1983, s. 95-96). Ponadto podobne stowarzyszenia istniały znacznie wcześniej na zachodzie Europy, np. w Rouen (zachowany statut z 1374 roku) czy w Paryżu (dokument zatwierdzający z roku 1402) (Kopeć 1975, s. 135).

Dzieje Arcybractwa były zmienne. Okres rozwoju przypadł na pierwszą połowę wieku XVII. Wówczas liczyło stu kilkudziesięciu członków. Posiadało znaczną autonomię i demograficzną strukturę organizacyjną. Dzięki fundatorowi otrzymało stałe i niezależne miejsce do wypełniania praktyk kultowych, albowiem najpóźniej w 1622 roku uzyskało na wieczystą własność kaplicę przy kościele franciszkanów. Także z inicjatywy Szyszkowskiego od roku 1624 posiadało trwałe podstawy materialne w postaci dochodów z dóbr ziemskich (Zwiercan 1983).

Struktura organizacyjna Bractwa była rozbudowana, wszystkie stanowiska były wybierane przez zgromadzenie braci. Wprost Kongregacja była zależna tylko od biskupa, który często był wybierany na jej protektora, obok osób świeckich, np. króla, senatora, starosty czy wojewody. Stanowisko protektora miało reprezentacyjne znaczenie, a właściwą opiekę organizacyjną w imieniu biskupa sprawował superintendent. Z klasztorem franciszkanów Bractwo związane było przez osobę prefekta, jednego z Ojców, który odpłatnie spełniał obowiązki duszpasterskie. Na czele stała rada starszych, która kierowała całością spraw brackich. Ponadto istniało kilkanaście funkcji oficjalistów, czyli urzędników ze statutowo określonymi obowiązkami, które były związane z religijną i społeczną działalnością Bractwa (Zwiercan 1983).

Krótkotrwały kryzys w rozwoju Kongregacji nastąpił w połowie wieku XVII wskutek splotu niesprzyjających zewnętrznych okoliczności: okupacji Krakowa przez Szwedów, pożaru brackiej kaplicy i epidemii „czarnej śmierci”. Drugi poważny kryzys zaznaczył się w okresie rozbiorowym. Po I rozbiorze Polski Bractwo utraciło stałe uposażenie, dobra ziemskie znalazły się bowiem poza granicą, a w 1783 roku zostały skonfiskowane przez Austrię. Wprawdzie nie zostało rozwiązane na mocy dekretu józefińskiego, jak szereg innych bractw oraz klasztorów, jednak znacznie ograniczono jego działalność kultową i charytatywną² (Damian, Synowiec 1978; Zwiercan 1983; Niezgoda 1987).

Kolejny kryzys był nieco odmiennie natury. Jak podają: Rosenbaiger (1933), Zwiercan (1983), Niezgoda (1987), co jakiś czas powstawały spory z kapitułą krakowską i klasztorem franciszkanów z powodu dążeń Bractwa do większej niezależności. Notowane są w wieku XVII i XVIII (m.in. spory o wolną elekcję prefekta i superintendenta w latach: 1623, 1684-1687, 1768-1769), ale w końcu wieku

XIX konflikt był tak głęboki, że kardynał Albin Dunajewski objął trzymiesięcznym interdyktem kaplicę bracką, a w roku 1896 jego następca Jan Puzyna rozwiązał Archikonfraternię i zarządził nowe wpisy członków. Równocześnie znacznie zmieniono statut, Arcybractwo stało się zależne od klasztoru. Od tej pory bezpośrednim przełożonym jest każdorazowy Ojciec gwardian konwentu franciszkanów, a w jego imieniu nadzór administracyjny i opiekę sprawuje promotor (wyznaczany przez gwardiana). Ponadto znacznie ograniczono uprawnienia radnych, zmniejszono liczbę oficjalistów (*Ustawy...* 1896). Kolejną zmianę kardynał Puzyna przeprowadził w 1905 roku. Wówczas Bractwo utraciło kaplicę Męki Pańskiej, która stała się własnością klasztoru (*Ustawy...* 1905).

Następny kryzys miał miejsce w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej. Ostatni zapis z posiedzenia rady brackiej pochodzi z 26 maja 1946 roku i informuje o odłożeniu wyborów urzędników i wpisu nowych członków (Niezgoda 1987). Dekret Rady Ministrów PRL z 5 sierpnia 1949 roku o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach rozwiązywał wszystkie bractwa, ale w myśl prawa kanonicznego Archikonfraternia istniała nadal. W zupełnie nowych warunkach politycznych znacznie ograniczono rolę religijno-społeczną Bractwa oraz uproszczono strukturę organizacyjną. Zwyczajowo pozostała funkcja starszego, która nie jest obieralna, lecz zależna od wieku brata i okresu przynależności do Bractwa. Pozostałe funkcje urzędnicze zanikły. Drastycznie zmniejszyła się liczba członków (obecnie od kilku do kilkunastu) (Godula 1992-1994)³.

Bractwo Męki Pańskiej było stowarzyszeniem otwartym dla różnych środowisk społecznych: świeckich i duchownych, mężczyzn i kobiet, dla różnych stanów i zawodów. Ten charakter zachowało do dziś. Członkiem Bractwa w przeszłości i obecnie może zostać każdy katolik o nienaganej postawie moralnej.

Idea Bractwa

Intensywny rozwój bractw kościelnych w końcu XVI i w wieku XVII związany był z nurtem reform w Kościele katolickim po Soborze Trydenckim (1545-1563). Bractwa stały się jedną z form odnowy katolicyzmu polskiego po ruchu reformacji protestanckiej. Jednym z istotniejszych celów Arcybractwa Męki Pańskiej było sze-

rzenie pobożności, wykorzenie herezji, nawracanie niewiernych i odszczepieńców do wiary katolickiej⁴.

Odrodzenie potrydenckie nawiązywało do życia religijnego wieków średnich, a w szczególności do nurtu chrystocentrycznego i do tzw. „devotio moderna”. Średniowieczne rozważania chrystologiczne rozwijały się w wielu kierunkach. W wieku XIII ostatecznie ustaliła się religijna kontemplacja tajemnic ziemskiej egzystencji Jezusa. Przedmiotem medytacji stał się Chrystus postrzegany jako „Vir dolorum pauper et patiens” (Mąż boleści biedny i cierpiący). Historia życia Jezusa uległa rozbiciu na całą gamę szczegółów poczynając od narodzin aż do śmierci i zmartwychwstania. Z tak pojętym kultem Chrystusa-Człowieka łączy się rozwój kultu Jego Matki. Wówczas wykształciły się różne nabożeństwa, których treścią było życie Jezusa, Jego Matki, Świętych orędowników. Częstym wyjątkiem w praktykach religijnych była Męka Pańska. Proces humanizacji Chrystusa znalazł rozwinięcie w „devotio moderna” w końcu wieku XIV i w wieku XV. Boga szukano w indywidualnym, codziennym doświadczeniu naśladowując postępowanie Chrystusa, gdy żył na ziemi (Chorzępa 1960; Orawa 1960; *Księga tysiąclecia katolicyzmu...* 1969; Kopeć 1974, 1975).

Powstanie Bractwa Męki Pańskiej w Krakowie uwarunkowane było rozwiniętym tu już co najmniej od wieku XIV przy kościele franciszkanów kultem eucharystycznym.

stycznym wokół figury cierpiącego Jezusa i maryjnym wokół wizerunku Matki Boskiej Bolesnej. Idea współcierpienia znalazła wyraz w nazwie Bractwa: „Archiconfraternitas Compassionis Jesu Christi et Beatissimae Virginis Mariae Cracoviensis” (Krakowskie Arcybractwo Współcierpienia z Jezusem Chrystusem i Błogosławioną Dziewicą Marią)⁵, a jego godłem stał się wizerunek Matki Boskiej z martwym Chrystusem na kolanach (scena Opłakiwania - Pieta). Albowiem podstawowym obowiązkiem braci i sióstr jest rozpamiętywanie męki Chrystusa i boleści Jego Matki (*Ustawy...* 1896, 1905; *Zwiercan* 1983, 1987).

Idea męki i współcierpienia dominowała w praktykach religijnych Archikonfraterni zarówno w nabożeństwach ściśle brackich odprawianych w każdy piątek i czwartą niedzielę miesiąca, jak i w nabożeństwach i procesjach publicznych, które odbywały się kilka razy w roku. Podczas publicznych ceremonii bracia byli zobowiązani nosić strój określony w ustawach: długi czarny habit, wysoki, spiczasty kaptur zasłaniający twarz, w rękach insygnia brackie. Spośród różnorodnych publicznych praktyk kultowych znanych w XVII i XVIII stuleciu, do końca wieku XIX przetrwały brackie uroczystości, które odbywały się w niedzielę zapustną i w piątki Wielkiego Postu oraz w święta Krzyża Św.: Znalezienia (3 maja) i Podwyższenia (14 września) (*Modlitwy i pieśni...* 1871; *Ustawy...* 1896). Szczególne znaczenie miały nabożeństwa i procesje wielkopostne, które stały się jednymi z najbardziej popularnych ceremonii religijnych wśród mieszkańców Krakowa.

Największe ograniczenia w działalności Archikonfraterni wystąpiły w wieku XX, zwłaszcza po drugiej wojnie światowej. Obecnie Arcybractwo uczestniczy wyłącznie w nabożeństwach pasyjnych i występuje w tradycyjnych strojach i z insygniami. Natomiast we wrześniowym święcie Podwyższenia Krzyża Świętego i w nabożeństwach w czwartą niedzielę miesiąca członkowie Bractwa pojawiają się sporadycznie i wtedy biorą udział w uroczystościach już bez atrybutów Kongregacji (Godała 1992-1994).

Akcja Misterium

Misterium pasyjne Arcybractwa Męki Pańskiej odbywa się w piątki Wielkiego Postu w bazylice OO. Franciszkanów w Krakowie. Nadal jest to nabożeństwo publiczne, jednorazowo gromadzące kilkuset uczestników. Jego obecna forma jest znacznie uproszczona w stosunku do rozbudowanych ceremonii pasyjnych w przeszłości⁶. Genezy misterium można szukać w średniowiecznym dramacie liturgicz-

nym, w dialogach pasyjnych, w nabożeństwach do Matki Boskiej Bolesnej. Przedmiotem niniejszych rozważań nie jest aspekt genetyczny, ale ceremonia religijna we współczesnej postaci, a w szczególności pytanie o sens rytuału pasyjnego. Przebieg misterium można zapisać w formie następujących sekwencji:

1. Rozpoczęcie, na które składa się uroczyste wejście Arcybractwa do kaplicy Męki Pańskiej skandującego: „Memento homo mori” oraz wezwanie celebransa do rachunku sumienia i modlitwy.
2. Nabożeństwo *Piętnastu stopni Męki Pańskiej* złożone z *Litanii piętnastu stopni*, błagalnej modlitwy i *Psalmu pokutnego Dawida* śpiewanych przez celebransa. Każdy stopień *Litanii* kończy refren wypowiedziany przez braci: „Memento homo mori” na zmianę z polskim: „Pamiętaj człowiecze na śmierć, a za grzechy pokutuj”. W czasie suplikacji kończącej modlitwę bracia klęczą z rozkrzyżowanymi ramionami, a w trakcie *Psalmu* leżą krzyżem.
3. Procesyjne przeniesienie Najświętszego Sakramentu z kaplicy Męki Pańskiej do głównego ołtarza bazyliki. Procesję otwiera Bractwo, za nim postępuje tzw. „Biel” (obsługa procesji ubrana w komże), następnie celebrans niosący monstrancję, wieniec.
4. Nabożeństwo *Gorzkie Żale*, które wypełniają pasyjne pieśni, hymny i homilia. Bracia modlą się pośród wiernych i w zakrystii kościoła.
5. Procesja eucharystyczna po krążankach klasztoru do ołtarza głównego, która

postępuje w porządku: na czele Bractwo, za nim zakonnicy franciszkańscy trzymający zapalone świece, następnie „Biel” niosąca chorągwie i sztandary, dzieci sypiące kwiaty, celebrans z monstrancją, wierni. W czasie procesji śpiewany jest hymn *Stabat Mater Dolorosa*.

6. Kulminacja i rozwiązanie akcji - przed ołtarzem głównym odbywa się całowanie relikwii Krzyża Świętego w porządku: Arcybractwo, zakonnicy, „Biel”, wierni.

Sens rytuału

Jak już wcześniej wspomniano, głównym tematem misterium jest męka Chrystusa i współcierpienie Marii. Ta myśl jest ukazana w całym rytuale, wyrażają ją słowa, gesty, rekwizyty. W trakcie ceremonii, w różnych momentach akcji pojawiają się teksty nawiązujące do męki i współcierpienia. Znacząca jest *Litania piętnastu stopni* śpiewana przez celebransa, która wspomina kolejne etapy pasji zgodnie z tekstami *Ewangelii*. *Litanii* treściowo odpowiadają hymny (*Żal duszę ściska*, *Przypatrz się duszo...*, *Duszo oziębła, czemu nie gorejesz?*) i pieśni pasyjne (*Lament duszy nad cierpiącym Jezusem*, *Rozmowa duszy z Matką Bolesną*), które występują w nabożeństwie *Gorzkie Żale* oraz hymn *Stabat Mater Dolorosa* (*Stała Matka Bolesciwa*) śpiewany podczas drugiej procesji.

Immanentną częścią rytuału są gesty wykonywane przez uczestników misterium: Bractwo, celebransa z asystą, „Biel”, wiernych. Jest to np. przeżegnanie się i klęczenie wielokrotnie powtarzane przez wszystkich uczestników, nadto klęczenie braci z rozłożonymi ramionami i leżenie krzyżem. Wymienione gesty wyrażają podstawową ideę rytuału, w różny sposób bowiem nawiązują do symboliki krzyża oznaczającego cierpienie i śmierć. W tym kontekście znaczeniowym należy umieścić postać tzw. „Krucifera” - „Krzyżownika”, jednego z braci,

który każdorazowo otwiera pochód Bractwa. Ubrany jest w kapę bracką ze sceną Ukrzyżowania znajdującą się na plecach. W rękach niesie krucyfiks - przedstawienie Ukrzyżowanego.

Ideę męki i współcierpienia eksponuje wiele rekwizytów występujących w obrzędzie. Pośrodku kaplicy Męki Pańskiej ustawiony jest katafalk, przykryty czerwonym sukniem, na którym spoczywa krucyfiks otoczony trupimi czaszkami. Opiswane przedstawienie można odczytać jako metaforę miejsca męki - Golgoty. Wskazują na to czaszki, w tekstach ewangelicznych bowiem miejsce męki zwane jest „Czaszką”, „Trupią Głową” (Łk 23,33; Mt 27,33; Mk 15, 22; J 19,17), także czerwień sukna - w symbolice chrystologicznej barwa męki i cierpienia⁷. Tę interpretację potwierdzają „arma Christi”, czyli atrybuty Męki Pańskiej (m.in. obcęgi, młotek, trzy gwoździe, włócznia, korona cierniowa, gąbka na trzcinie, rzemienie do biczowania, naczynie na mirrę, kości do gry, srebrniki Judasza) wyhaftowane na czerwonej poduszce i leżący na niej krucyfiks - wyobrażenie Ukrzyżowanego.

W czasie misterium członkowie Bractwa trzymają w rękach insygnia z wyobrażeniami nawiązującymi do męki Jezusa i współcierpienia Matki Bożej. W zwieńczeniu lasek brackich widnieją „arma Christi” oraz przedstawienia ikonograficzne Chrystusa upadającego pod krzyżem, Chrystusa przybijanego do krzyża, Marii oplakującej martwego Jezusa, który spoczywa na Jej kolanach. Warto też zwrócić uwagę na chorągwie procesyjne z wyhaftowanym wizerunkiem Marii, której serce przeżywa miecz boleści - wyobrażenie Matki Boskiej Bolesnej. Natomiast rewers każdej chorągwi przedstawia jedno z siedmiu bolesnych wydarzeń w życiu Marii: 1. Prośnięcie starca Symeona, 2. Ucieczkę do Egiptu, 3. Poszukiwanie dwunastoletniego Jezusa w Jerozolimie, 4. Spotkanie Syna w drodze na Golgotę, 5. Ukrzyżowanie, 6. Oplakiwanie martwego Syna, 7. Złożenie do grobu⁸. Znaczącym elementem rytuału są relikwie Krzyża Świętego, które pojawiają się w kulminacyjnym momencie akcji. W sposób bezpośredni nawiązują do Ukrzyżowania, są więc symbolem męki i współcierpienia⁹.

Misterium pasyjne Arcybractwa Męki Pańskiej odbywa się w czasie Wielkiego Postu, który odpowiada czterdziestu dniom pobytu Jezusa na pustyni, gdy pościł

i przewycięzał pokusy szatana (Łk 4,1-13; Mt 4,1-11; Mk 1,12-13). Liturgia wielkopostna przepojona jest rozważaniami nad pokutą i odkupieniem (*Mszał rzymski...* 1958). Z tą ideą łączy się kolejny wątek znaczeniowy misterium.

Już sam fakt przynależności do Bractwa oznacza pracę nad zbawieniem duszy, a poprzez uczestnictwo w nabożeństwach brackich członkowie Kongregacji mogą uzyskać odpusty doczesne i wieczne (*Ustawy...* 1896, 1905; Godula 1992-1994). Znacząca jest popularna nazwa Konfraterni: „Bractwo Dobrej Śmierci”, wyrażająca troskę o właściwe przygotowanie braci do godnej śmierci, tzn. śmierci bez grzechu, nie naglej.

Ideę pokuty i odkupienia grzechów wyrażają wezwania celebransa do rachunku sumienia, błagalne modlitwy o odpuszczenie grzechów i suplikacje rytmicznie powtarzane przez wiernych:

*„Zmiłuj się nad nami Panie,
Zmiłuj się nad nami”*

oraz pieśń rozpoczynająca nabożeństwo *Gorzkie Żale*:

*„Gorzkie żale przybywajcie,
Serca nasze przenikajcie (...)
Jezu mój, we krwi ran swoich,
Obmyj duszę z grzechów moich”* (*Gorzkie Żale...* 1976).

Istotny jest również *Psalm pokutny Dawida*:

*„Zmiłuj się nade mną Boże, według wielkiego miłosierdzia Twojego.
A według mnóstwa litości Twoich zgładź nieprawość moją.
Jeszcze więcej obmyj mnie od nieprawości mojej
i od grzechu mego oczyść mię (...)”* (*Ustawy...* 1896),

który podkreśla inwokacja wypowiedziana przez Bractwo:

*„Pamiętaj człowiecze na śmierć,
A za grzechy pokutuj !”*

Równie wymowne są gesty i akcesoria, które nawiązują do symboliki krzyża oznaczającego Chrystusowe odkupienie grzechu ludzkości przez męczeńską śmierć. Ponownie więc należy przywołać gesty przeżegnania się, klęczenie i leżenie krzyżem, także sam krucyfiks i relikwie Krzyża Świętego oraz ich całowanie przez uczestników obrzędu.

W czasie misterium pojawia się jeszcze wiele znaków przedstawianego teraz wątku. Najbardziej spektakularne są figury, chorągwie, hierogramy noszone w obu procesjach. Na uwagę zasługuje wizerunek Marii w koronie - stojącej na globie ziemskim i deptającej węża, czyli przedstawienie odkupicielki grzechu Ewy i królowej świata. Istotna jest postać Jezusa w stroju królewskim, który trzyma w ręku kulę ze znakiem krzyża. Jest to wyobrażenie Jezusa zwycięskiego i królującego. Podobną symbolikę odnaleźć można w hierogramie I H S oznaczającym „Iesus Hominum Salvator” (Jezus Zbawiciel Ludzi). Interesującym przykładem jest wizerunek O. Maksymiliana Kolbe, franciszkanina kanonizowanego w 1982 roku. Jest nowym elementem w obrzędzie, znakomicie wkomponowanym w treść. Albowiem O. Kolbe przez męczeńską śmierć w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu współuczestniczy w odkupieniu Chrystusowym.

Wątki znaczeniowe, omówione dotychczas, nie wyczerpują treści misterium. W tym miejscu wskazać należy na te elementy obrzędu, które literalnie nie wiążą się

ani z ideą męki i współcierpienia, ani z pokutą i odkupieniem. Niektóre z nich mają odniesienia do tekstów biblijnych, do apokryfów czy hagiografii świętych. Pojawiają się też znaki parareligijne, które przez obecność w rytuale nabierają charakteru sacrum. Jedne i drugie występują w różnych momentach akcji, przemieszane, pozornie bez logiki. Jeżeli jednak odnieść je do idei bardziej uniwersalnej, to okazuje się, że chaos jest tylko pozorny. Jest bowiem jeszcze jeden wątek znaczeniowy obrzędu, który można określić jako przenikanie się idei śmierci i życia.

Jako przykład posłużyć mogą kapy noszone przez starszych Bractwa z kolistą kompozycją umieszczoną na plecach. Znajdują się tam parareligijne atrybuty śmierci: piszczele, kosa i strzała, narzędzia grabarskie (łopata, szpadel, kilof i motyka), nietoperz i centralnie usytuowana czaszka na skrzyżowanych pischzelach. Pośród nich znajdują się znaki przemijania życia: klepsydra, zapalona świeca, sucha trawa¹⁰. Kompozycję zamyka zielona wić bluszczu, która przeplata pozostałe elementy. Bluszcz jest rośliną posiadającą ambiwalentne znaczenie. Może być zarówno symbolem życia (roślina wiecznie zielona, o dużej mocy wegetacyjnej) jak i śmierci (bluszcz cmentarny, kwiat pogrzebowy). Na czaszce z pischzelami spoczywa krzyż w kolorze czerwonym. W kontekście całej kompozycji krzyż można odczytywać jako znak granicy między światem żywych i umarłych, między „tym” a „tamnym światem”. Na taką interpretację wskazuje też czerwona barwa, która jako kolor krwi ma związek z życiem¹¹ i śmiercią¹².

W obrzędzie często powtarza się motyw czaszki - symbolu śmierci. Występuje na kapach brackich, trupie czaszki naturalnej wielkości wieńczą laski brackie, znajdują się też na katafalku. Szczególnie interesujący jest ostatni z przytoczonych przykładów. Czaszki spoczywają na zapieczętowanych księgach żywota, w których za-

pisane są imiona i uczynki ludzi, a księgi zostaną otwarte dopiero na Sądzie Ostatecznym¹³. Owe przedstawienie wymownie ilustruje przenikanie się życia ze śmiercią. Tożsamą symbolikę prezentuje kolejny rekwizyt, mianowicie świeże kwiaty zawsze leżące na katafalku - Golgocie.

W rytuale pasyjnym zaskakujące wydają się antycypacje narodzin Chrystusa, które pojawiają się w jednej lub drugiej procesji w postaci wizerunków Dzieciątka Jezus, figurek: Św. Józefa z Dzieciątkiem i Św. Antoniego Padewskiego

z Dzieciątkiem. Jeżeli jednak odniesiemy je do omawianej koncepcji przenikania się życia i śmierci, ich obecność w rytuale kontemplującym śmierć Chrystusa jest uzasadniona.

Analizując sens rytuału o takim nagromadzeniu symboli, nie sposób, w artykule o ograniczonej objętości, pokazać całe bogactwo treści. Misterium jest złożone, wątki znaczeniowe nakładają się wzajem na siebie. Wieloznaczne są teksty, gesty, akcesoria występujące w obrzędzie. Znaczenia poszczególnych składników rytuału przenikają się, kumulują i potęgują. Symbole chrześcijańskie obecne w misterium nie zawsze są nośnikami idei wyłącznie chrześcijańskich. Występują obok świeckich i wraz z nimi wyrażają treści uniwersalne. Mimo całej złożoności, misterium jawi się jako ciąg co najmniej trzech wątków znaczeniowych: męki i współcierpienia, pokuty i odkupienia, śmierci i życia, które wynikają jeden z drugiego. Odczytywane w tym właśnie porządku pokazują wewnętrzną logikę misterium pasyjnego Arcybractwa Męki Pańskiej.

Przypisy:

¹ W aktach brackich znajdujemy odwołanie się do tradycji wspólnoty w 1363 roku (Zwiercan 1983, s. 91). Bp Szyszkowski, bez wątplenia przejął ideę sięgającą początków religijności franciszkańskiej: kultu Jezusa Miłosiernego i Matki Boskiej Bolesnej w Krakowie. Por. też Zaremska (1977, s.51, 83).

² Nierozwiązanie Bractwa pozostaje nadal zagadką. Trudno bowiem za wystarczające uznać wyjaśnienie Zwiercana (1983, s.56), który udostępnieniu kaplicy Matki Boskiej Bolesnej zamiast żądanej przez władze austriackie brackiej kaplicy Męki Pańskiej przypisuje decydującą rolę w ocaleniu Bractwa przed kasacją.

³ W artykule wykorzystano - oprócz literatury przedmiotu, opracowań źródłowych źródeł zastanych - materiały zebrane przez autorkę. Składają się na nie zapisy rozmów przeprowadzonych z Promotorem i członkami Bractwa, z Gwardianem klasztoru franciszkanów oraz szczegółowa dokumentacja fotograficzna rytuału pasyjnego. Ponadto autorka uczestniczyła we wszystkich nabożeństwach brackich, które odbyły się w Wielkim Poście w latach 1992, 1993 i 1994. Wszystkim osobom, które udzieliły mi życzliwych i wyczerpujących informacji pragnę serdecznie podziękować.

⁴ Warto zwrócić uwagę, że zapis tej treści pojawia się w statucie opracowanym przez Szyszkowskiego

w 1607 r. i powtarza w kolejnych ustawach brackich aż do XX wieku (Zwiercan 1983, s.179-182, *Ustawy...* 1896,1905).

⁵ Jest to najpełniejsza nazwa stowarzyszenia występująca m.in. na pieczęci. Istniały też formy skrócone, jak np. „Bractwo Compassionis”, „Fraternitas Compassionis B. Mariae V.”, „Arcybractwo Męki Pańskiej” (Zwiercan 1983; *Modlitwy i pieśni...* 1871; *Ustawy...* 1896, 1905).

⁶ Zmiany w misterium wywołane zostały zarówno antyreligijną polityką władzy komunistycznej, jak też reformami w liturgii po Soborze Watykańskim II (1962-1965). Obecna forma misterium została opracowana przez O.Cecyliana Niezgodę - długoletniego Promotora Bractwa (Godula 1992-1994).

⁷ Por. zapisy w *Ewangeliach*: “Rozebrali Go z szat i narzucili na Niego płaszcz szkarlatny” (Mt 27,28), „Ubrali Go w purpurę i upłótszy wieniec z cierni włożyli Mu na głowę (Mk 15,17).

⁸ Sceny te są zgodne z zapisami w *Ewangeliach Synoptycznych* (por. Romaniuk 1991) lub z tekstami apokryficznymi (*Apokryfy Nowego Testamentu...* 1986).

⁹ W ostatnim roku, po wielu latach przerwy, pojawił się kolejny element - tzw. „kapliczka bracka”, czworoboczna, z podświetlonymi od środka wyobrażeniami: Chrystusa w Ogrójcu, Św. Weroniki z chustą, Chrystusa ukrzyżowanego i Matki Boskiej Bolesnej. W trakcie nabożeństwa *Piętnastu stopni Męki Pańskiej* stoi między „Golgotą” a ołtarzem i w czasie *Litanii piętnastu stopni* jest obracana przez „Krucifera” poszczególnymi obrazami w stronę ołtarza, zgodnie ze śpiewanym tekstem.

¹⁰ Por. zapis w *Księdze Izajasza*: “Wszelkie ciało to jakby tratwa, a cały wdzięk jego jest niby kwiat polny. Trawa usycha, więdnie kwiat...” (40, 6-8) i w *Księdze Psalmów*: „Śmiertelni są jak trawa, co rośnie, rankiem kwitnie i jest zielona, wieczorem więdnie i usycha” (90, 3-6).

¹¹ Por. zapis w *Księdze Kapłańskiej*: „Bo życie wszelkiego ciała jest we krwi jego” (17, 14).

¹² W *Biblii* czerwień jest często barwą krwawej ofiary (por. *Księga Wyjścia* 12, 7; 29, 10-21), także krwawej ofiary Chrystusa.

¹³ Motyw ksiąg życia pojawia się w *Biblii* wielokrotnie, m.in. w *Proroctwie Danielowym* (12, 1,4,9), w *Apokalipsie* Św. Jana (5, 1-9; 20, 12, 15).

Źródła i opracowania źródłowe:

Apokryfy Nowego Testamentu..., 1986

Apokryfy (...), t.1, cz. 1-2, *Ewangielie apokryficzne*, red. M.Starowieyski, Lublin.

[Godula R.], 1992-1994

Zapisy wywiadów z Promotorem i członkami Bractwa, z Gwardianem klasztoru franciszkanów w Krakowie oraz dokumentacja fotograficzna misterium, Katedra Etnologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Gorzkie Żale..., 1976

Gorzkie Żale. Pieśni na Wielki Post, Niepokalanów.

Grabowski A., 1909

Wspomnienia, wyd. S.Estreicher, t. 1, Kraków.

Modlitwy i pieśni..., 1871

Modlitwy i pieśni oraz porządek nabożeństwa, które się w kaplicy Arcybractwa Męki Pańskiej i w kościele Świętego Franciszka (...) uroczącie odprawia, Kraków.

Mszał rzymski..., 1958

Mszał rzymski z dodaniem nabożeństw nieszpornych, oprac. O.G.Lefebvre, przekład polski oprac. mnisi Opactwa ŚŚ. Piotra i Pawła w Tyńcu, Tyniec.

Pismo Święte..., 1980

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia, Poznań - Warszawa.

- Pruszcz P.H., 1794
Klejnoty stołecznego miasta Krakowa albo kościoły i co w nich jest widzenia godnego i znaczącego, Kraków.
- Romaniuk K., 1991
Synopsa polska czterech ewangelii, Poznań.
- Ustawy..., 1896
Ustawy, odpusty i nabożeństwa Arcybractwa Męki Pańskiej, Kraków.
- Ustawy..., 1905
Ustawy Arcybractwa Męki Pańskiej, Kraków.
- Zachęta..., 1938
Zachęta do odmawiania koronki ku czci Siedmiu Boleści N. Marji P., Przemyśl.
- Żywoty świętych..., 1896
Żywoty świętych i błogosławionych na każdy dzień całego roku z brewiarzów rzymskich, zakonnych i z celniejszych dziejopisów kościelnych, zebrał ks. S.S.D., Warszawa.
- Żywoty świętych..., 1985
Żywoty świętych pańskich na każdy dzień roku według kalendarza rzymskiego, oprac. H.Hoover, Olsztyn.

Literatura:

- Brückner A., 1937-1939
Encyklopedia staropolska, Warszawa.
- Chmiel A., 1939-1947
Szkice krakowskie, Kraków (Bibl. Krak. nr 100).
- Chorzępa M., 1960
Gorzkie Żale, ich geneza i rozwój historyczny, „Nasza Przyszłość”, XII, s. 221-257.
- Damian M., Synowiec O., 1978
Franciszkanie polscy 1772-1970, (w:) *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz.2, red. J.R.Bar, Warszawa, s. 5-136.
- Encyklopedia katolicka*, 1973-1982
Encyklopedia katolicka, Lublin.
- Forstner D., 1990
Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa.
- Gloger Z., 1900-1903
Encyklopedia staropolska ilustrowana, Warszawa.
- Kopeć J.J., 1966
Arciconfraternita della Passione a Cracovia nei secoli XVII e XVIII, „Fonti vive. Rivista della Passione”, XII, s. 343-350.
- Kopeć J.J., 1974
Dzieje nabożeństwa Drogi Krzyżowej w Polsce, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, XXI, z. 4, s. 37-64.
- Kopeć J.J., 1975
Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza, Warszawa.
- Kopeć J.J., 1987
Droga Krzyżowa. Dzieje nabożeństwa i antologia współczesnych tekstów, Poznań.

- Księga *tysiąclecia katolicyzmu...*, 1969
Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, red. M. Rechowicz, Lublin.
- Kumor B., 1967
Kościelne stowarzyszenia świeckie na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym, „Prawo Kanoniczne”, X, nr 1-2, s. 289-355.
- Kracik J., Rożek M., 1986
Hultaje, złoczyńcy, wszetecznicze w dawnym Krakowie, Kraków
- Lasne S., Gaultier A.P., 1985
Dictionnaire des superstitions, b.m.
- Lurker M., 1989
Słownik obrazów i symboli biblijnych, Poznań.
- Niezgoda C., 1987
Kaplica Męki Pańskiej w kościele św. Franciszka z Asyżu w Krakowie, (w:) *W nurcie franciszkańskim*, Kraków, s. 71-90.
- Orawa Z., 1960
Kult Matki Boskiej Bolesnej w Polsce, „Homo Dei - Przegląd Ascetyczno-Duszpasterski”, XXIX, nr 3, s. 234-243.
- Rosenbaiger K., 1933
Dzieje kościoła OO. Franciszkanów w Krakowie w wiekach średnich, Kraków (Bibl. Krak. nr 79).
- Zaremska H., 1977
Bractwa w średniowiecznym Krakowie, Kraków.
- Zwiercan A., 1983
Bractwo Męki Pańskiej w Krakowie (1595-1795), „Prawo Kanoniczne”, XXVI, nr 1-2, s. 83-200.
- Zwiercan A., 1987
Franciszkanie w Krakowie, (w:) *W nurcie franciszkańskim*, Kraków, s. 15-48.

**‘Memento homo mori’:
The Passion Ritual of the Confraternity
of the ‘Good Death’
at the Franciscan Church in Cracow**

(SUMMARY)

The Archconfraternity of Our Lord's Passion, founded in 1595 and existing until today in Cracow, has not been of interest to ethnologists until now. Historians likewise did not show due interest in the subject. The first and only monograph on the Archconfraternity was written by the Franciscan Father Antoni Zwiercan and appeared in 1983, but it is incomplete, as it gives an account only of the first two centuries of the Archconfraternity's existence.

The intensive development of religious brotherhoods at the end of the XVI and the beginning of the XVII centuries was connected with the reform undertaken in the Catholic Church after the Council of Trent. The brotherhoods became one of the forms of renewal

of Catholicism in Poland after the Reformation. One of the basic aims of the Archconfraternity of Our Lord's Passion was to disseminate religious devotion, uproot heresy, and to convert unbelievers and apostates to the Catholic faith. The post-Tridentine renewal was connected with mediaeval religious life and especially with Christocentric currents and the so-called 'devotio moderna'. Mediaeval Christological considerations developed in many directions and in the XIII century finally settled on a religious contemplation of the mysteries of Christ's life on earth, perceived as the 'Vir dolorum pauper et patiens'. The development of the cult of His Mother was linked with the expansion of the cult of Christ the Man. At this time, various types of services took form, whose content was the life Jesus, His Mother, and of the Saints. Frequently, the main theme of the religious practices was Our Lord's Passion. The humanization of Christ developed in the 'devotio moderna' at the end of the XIV and in the XV centuries. God was sought in individual daily experiences imitating Christ's behaviour when He was on earth.

The formation of the Confraternity of Our Lord's Passion in Cracow was conditioned by the development, from at least the XIV century, at the Franciscan Church of a cult devoted to a statue of the suffering Christ and to a Marian cult relating to a painging of Our Lady of Sorrows. The idea of compassion for Our Lord and Our Lady was expressed in the name of the Fraternity: 'Archiconfraternitas Compassionis Jesu Christi et Beatissimae Virginis Mariae Cracoviensis', and its emblem became a representation of the Blessed Virgin Mary with the dead Christ on Her lap (Pieta). The theme of the Passion and cosuffering dominated in the religious practices of the Archconfraternity, in services solely for the members of the Fraternity which took place every Friday and on the fourth Sunday of each month, as well as in public services and processions, which were held several times a year.

From amongst the many forms of religious and social activity of the Brotherhood, one of the public services is still practiced today. This is the mystery of the Passion, which takes place every year on Fridays during Lent in the Franciscan Church in Cracow. The author's considerations concern the contemporary form of the mystery, and especially questions about the significance of the ritual of the Passion. The ceremony can be described in the following sequence: 1) The Beginning: a ceremonial entrance of the Archconfraternity to the chapel of Our Lord's Passion, 2) The service 'Fifteen Grades of the Passion', 3) A procession with the Blessed Sacrament from the chapel to the church's main altar, 4) The 'Bitter Lamentations' service, 5) An eucharistic procession around the cloisters to the main altar, 6) The culmination and dénouement: the kissing of a relic of the True Cross.

The main theme of the mystery, which is linked with the concept of the prayers and the Archconfraternity, is Christ's Passion and His Mother's suffering with Him. The text of the prayers and the words of the songs express this idea, amongst others, the 'Litany of the Fifteen Grades' which bring to mind further stages of the Passion as well as numerous accessories, such as, for example, a catafalque - a reminder of Golgotha, Arma Christi, or pictures of the Seven Sorrows of Our Lady. Gestures made by participants of the ceremony which point to the cross as a symbol of suffering and death are significant, for example the gesture of making the sign of the cross, kneeling with one's arms in the shape of the cross, or lying in the form of the cross.

The mystery of the Passion takes place during Lent, which corresponds to the forty days Jesus spent in the wilderness, where he fasted and overcame the temptation of the devil. The Lenten liturgy is full of reflections on penance and redemption. The next signif-

icant theme of the mystery is linked with this idea. The very fact of belonging to the Archconfraternity means working on the salvation of one's soul, and by participation in the Fraternity's services the members may obtain temporal and eternal absolution. The popular name of the Confraternity 'The Fraternity of the Good Death' is significant in itself, as it expresses care for a proper preparation by the members for a 'good death', that is a death without sin, and not sudden. The idea of penance and redemption may be perceived in the words of the songs, in the imploring prayers, and in the brothers' invocation 'Remember O man thy death, and repent of thy sins!'. The gestures and accessories which are connected with the symbolism of Christ crucified, redeeming the sins of humanity through His death are eloquent as well. These include, amongst others, a relic of the True Cross and a crucifix - a representation of the Crucified - which the faithful kiss.

During the ceremony, various accessories appear, which are linked with neither the Passion nor common suffering, nor with penance and redemption. Some of these objects have religious connotations, but there are near-religious symbols as well. The two types of symbol appear together at various moments of the action. However, if they are referred to a more universal idea, it appears that the chaos is only apparent. There is still one more significant idea, which may be defined as manifesting the ideas of life and death. It is presented ambivalently in an eloquent presentation, for example skulls resting on the Book of Revelations or fresh flowers on Golgotha, where symbols of death appear together with symbols of life. In this context, the significance of the anticipation of the birth of Christ, shown in various pictures of the infant or young Jesus, can be understood.

The mystery of the Passion is complex, the text, gestures, and accessories having many different meanings. The significance of specific components of the ritual permeate, cumulate, and intensify. Christian symbols do not portray exclusively Christian ideas. They appear beside lay symbols, and with them express a universal message. In spite of its complexity the ritual appears as a chain with at least three significant trends: the Passion and common suffering, penance and redemption, and life and death - these trends all being consequences of one another. Understood in this order, they demonstrate the internal logic of the mystery of the Archconfraternity of Our Lord's Passion.